

אם אדם חטא בהמה מה חטאה

סיפור המבול פופולרי כל כך, עד שבגרסאות רבות שלו שוכחים המחברים להצטער על אובדנם של אדם ובהמה. מה שנשאר מהסיפור הוא קשיש נחמד וביבר החיות שלו

יעקב שביט 28.09.2011 12:00

הסיפור המקראי על החלטת בורא עולם להביא כליה על הבריאה הראשונה ("ומחיתי את כל היקום אשר עשיתי מעל פני האדמה", בראשית ז, ד), בריאה שלא עלתה יפה, ולברוא את העולם מחדש, בלי לתת לחוטאים הזדמנות להביע חרטה ולחזור בהם, הקשתה על הקוראים בתקופה הבתר-מקראית. לכן נוסף לסיפור המבול יסוד חדש: דברי התוכחה וההטפה של נח שקראו לדור המבול לתקן את דרכיו. לפי התוספת הזאת, אלוהים קצב לבני האדם תקופת זמן ארוכה, שבה יוכלו להכות על חטא, לחדול ממעשי החמס ("דם וחמס", חנוך א, ט ט; "אמר ר' לוי: 'חמס' זה עבודת כוכבים, 'חמס' זה גלוי עריות, 'חמס' זה שפיכות דמים" (בראשית רבה לא, ו), לחזור לדרך הישר, ובכך להינצל מחרון אף האל. ומכיוון שדברי התוכחה והאזהרה שבאו מפיו של שליח - נח - נפלו על אוזניים ערלות, היו עקשנותם, סרבנותם ולעגם של החוטאים צידוק לעונש הנורא.

הרחבת הסיפור המקראי חייבה, בין היתר, לא רק לפרט את טיבם של החטאים שהשחיתו את הארץ ומילאו אותה חמס, אלא גם לתאר את הסירוב העיקש של דור המבול לתקן את דרכיו. ב"קדמוניות היהודים" (א, 74) מספר יוסף בן-מתתיהו כי נח ניסה ביוזמתו לשדל את בני האדם לחזור בהם: "ואילו נח התמרמר על מעלליהם ולא קיבל ברצון את מזימותיהם, והיה הולך ומשדלם להיטיב את מחשבותיהם. וכיוון שראה שאינם חוזרים למוטב אלא השתעבדו לכוח התענוג שבעברה, ופחד שמא יהרגוהו, אותו ואת נשיו ובניו ונשיהם של אלה, עמד ויצא את הארץ" (תירגם א' שליט). ב"חזיונות הסיביליות" (ספר ראשון) נושא נח נאום תוכחה ומפרט בו את שורת החטאים, ובהם: עריצות, זימה, שקרים והוצאת דיבה. גם מדרשי האגדה מרבים לתאר את חטאי השחיתות והפריצות של דור המבול כפוי הטובה, שאלוהים חנן אותו ברוב שפע ושגשוג, ומדגישים את הסבלנות ואורך הרוח שגילה הקב"ה בתקווה שדור המבול יחזור בו; גם אחרי שכלה ונחרצה עמו למחות אותם מעל פני האדמה, עדיין שלח אלוהים את נח כדי שיוכיח את בני הדור ויתרה בהם במשך 120 שנה. פרשנות המקרא הנוצרית הלכה באותה דרך, אף כי היתה חלוקה בעניין הארכה שניתנה. בפירושו לספר בראשית (ו, ג) כותב, לדוגמה, הירונימוס, כי אלוהים עלול להיראות אכזר, משום שלא נתן הזדמנות לחזור בתשובה; ואולם, למעשה נתן ארכה של מאה שנים, שכן הכתוב "והיו ימיו מאה ועשרים שנה" מתייחס לא לאורך החיים של בני האדם, אלא לזמן קצוב של מאה ועשרים שנים שניתן לדור לתקן את מעשיו. מאחר שהדור לא הראה שום סימן לחרטה, קיצר אלוהים את משך הזמן שקצב לחרטה בעשרים שנה.

ב"פרשת נח" בקוראן (סורה 71), נח הוא נביא הנשלח "אל בני עמו" כדי להזהירם "בגלוי ובסתור" מפני העונש הקשה הצפוי להם. ואולם, אף שהוא חזר והפציר בהם, הם "אטמו אוזניהם באצבעותיהם, הליטו עצמם בבגדם, עמדו במריים ומלאו שחץ", ונח הנואש קרא לאלוהים: "ריבוני, מחה מעל האשמה כל תושב מן הכופרים" (תירגם א' רובין). וב"סיפורי הנביאים" (קצץ אלנביא) מאת אלת'עלבי (מת ב-1035), אללה שולח את נח לקרוא לעמו "יומם ולילה", אבל לא נענה. "ספר

הישר" מתחילת המאה ה-16 מרחיב מאוד את ההצדקה לעונש, ומספר כי נח ומתושלח הביאו את דברי ה' לכל בני האדם "יום יום השכם והערב", וגם בתום 120 שנה נשלחו השניים שוב, "אולי ישובו בני האדם ממעשיהם הרעים ונחמתי על הרעה ולא אביאנה".

מ"צאינה וראינה" (סוף המאה ה-16) למדה הקוראת היהודייה כי הקב"ה ציווה על נח לבנות את התיבה 120 שנה כדי שאנשי דור המבול יגלו סקרנות, וכשישאלוהו לשם מה הוא בונה תיבה גדולה כל כך, במשך זמן רב כל כך, יענה להם: "היות שהקב"ה כבר הסכים בדעתו להביא מבול על הארץ, ולשטוף נפש כל חי מפני רשעתם, אולי על ידי זה יחזרו בתשובה". קוראים יהודים צעירים למדו מ"כל אגדות ישראל" של י"ל לבנר (1899) שה' שלח את נח לקרוא לאנשים החטאים לשוב מדרכיהם הרעים, והבטיח שאם ישמעו לדבריו, "ונחמתי על הרעה אשר אנכי אומר להביא עליהם". נח קרא לעזרתו את מתושלח הצדיק "וילכו שני הצדיקים האלה ויקראו את האנשים החוטאים שובו שובו מדרכיכם הרעים", אך לא נענו. גם מ"ספר האגדה" של ביאליק ורבניצקי למדו הקוראים שבני האדם לעגו לנח ולא שעו לתוכחות.

לעומת התיאור המפורט של החטאים, אין בהרחבות ובעיבודים השונים של סיפור המבול התייחסות לפן האנושי. כלומר, אין בהם זכר למחזות הזוועה והאימה של טביעתם למוות של כל החיים עלי אדמות - גברים, נשים וטף, שרבים מהם, אולי לא חטאו - ואין כמעט תיאור כליונם של כל היצורים החיים האחרים. לא נמצאו בגרסאות השונות של הסיפור רמז וזכר לפלצות שבוודאי אחזה בהם לנוכח המים הגואים. מאחר שבני האדם לא רק חטאו, אלא גם בזו ולעגו לאזהרת האל ולתוכחתו, נתפש המבול כעונש ראוי ומובן מאליו, ולכן היה אפשר להצדיק את אובדנם של כל בעלי החיים ולגלות אדישות, ואפילו חוסר חמלה, כלפיהם.

על השאלה "אם אדם חטא בהמה מה חטאה?" משיב ספר היובלים (ה, ב) כי גם "החיה והעוף וכל הרמש על הארץ כולם השחיתו דרכם וחוקותיהם ויחלו לאכל איש את רעהו". לפי פילון, במות המלך, מומתים משרתיו, כי כשהראש נכרת, יתר הגוף מת, וכי החיות נוצרו בשביל בני האדם וכשאלה נכרתו מן הארץ, אין צורך בחיות. לפי בראשית רבה (כח, ח) "הכל קלקלו מעשיהם בדור המבול: הכלב היה הולך אצל הזאב, והתרנגול היה מהלך אצל הטווס". רש"י מסביר כי גם הבהמה השחיתה את דרכה, ומאחר שנבראה בעבור האדם, הרי כשזה כלה, אין צורך בה. לפי אברהם אבן עזרא, בעלי החיים לא שמרו "דרך תולדתן" (טבעם). לדעת אוגוסטינוס, כוונת המקרא היתה כאן להצביע על האופי האוניברסלי של המבול.

בכל מקרה, גורלם של החוטאים נשאר ברקע הרחוק של המדרשים והפרשנות, והוא מופיע בעיקר באמנות. ביטוי ראשון להתייחסות לסופם הנורא נמצא באחד משלושה מהציורים העוסקים בחיי נח בפרסקו של מיכלאנג'לו בקפלה הסיסטינית בוותיקן (1512-1508). לפי הפרשנות של דון קמרון אלן (D.C. Allen) לציור, בחר מיכלאנג'לו לא להתמקד בתיבה - שלמן המאות הרביעית והחמישית היתה סמל לכנסייה הגואלת את החוטאים - אלא להעמיד במרכז את הבעתה והאימה מול המוות הקרוב של האנשים החפצים לשרוד. בכך נתן לסיפור המבול ממד אנושי, המבטא את מורא האדם מכוחו של האל ואת הקטסטרופה שהביא על בני האדם.

ציירים אחרים, ובהם רפאל וניקולה פוסן, בחרו באותה דרך. תיאור אימת המוות של הטובעים הנואשים מופיע גם באיורים לסיפור המבול בספרי תנ"ך לילדים; ההופעה הראשונה היא כנראה האיור המלווה את הסיפור בעיבוד הפופולרי ביותר של סיפורי התנ"ך (והברית החדשה) בשפה הגרמנית, העיבוד הקטכיסיטי של יוהן היבנר (Huebner), שהמהדורה הראשונה שלו הופיעה ב-1714 ומאז נדפס במהדורות רבות מאוד. הטקסט מספר כי בני אדם זללו וסבאו והתחצפו לאלוהים; הוא אמנם מאס בהם, אבל נתן להם 120 שנה לכפרה. רק משסירבו, הביא עליהם את המבול. והמסר הוא:

אלוהים הוא אל קנא שלא חס על הרשעים, ואל צדק להולכים בדרך הישר. האיור לא חוסך מהקורא הצעיר את האימה והזוועה.

סצינה דומה של אימה וייאוש מופיעה בספר ציורי המקרא הפופולרי (1866), שהופיע בישראל ב-1951 ונדפס בהרבה מהדורות) של גוסטב דורה לבראשית ז, יט: גבר טובע מנסה להציל מטביעה את אשתו וילדיו, ולביאה אוחזת בפיה את גורה.

מסוף המאה ה-17 ואילך תפס סיפור המבול המקראי מקום נכבד בעיבודי המקרא לילדים ובספרות לילדים כאחת. לא תהיה זו הפרזה לומר כי הופיעו מאות רבות, אם לא אלפים, עיבודים וגרסאות שלו. אפשר היה לצפות מספרות הילדים המודרנית, בוודאי זו החילונית, לגלות לפחות מידה של ספקנות ביחס להצדקת ההחלטה הקשה של האל המקראי, וגם לגלות מידה כלשהי של חמלה כלפי בני האנוש שנדונו לכליה. ואולם, סיפור המבול נהפך בדרך כלל מסיפור תיאולוגי ומורליסטי לסיפור מעשה משעשע והומוריסטי, מעוקר מכל סמליות, שתכליתו אינה להטיל מורא מפני התוצאות הקשות של החטאים, אלא לסיפור חביב. במרכז הסיפור הזה עמדו מעתה משפחת נח וביבר החיות הצף, שבו היתה צריכה לטפל במשך ימי המבול; בהרבה מקרים, החיות הן העומדות במרכז הסיפור.

לפעמים מנסים העיבודים להסביר איך הגיעו החיות למבול, ואיך בחר נח מתוך המון החיות החוטאות את הזוגות הראויים להינצל כדי להמשיך את הבריאה. תשובה לשאלה הזאת נותנים אורסולה קוביק ורברט פיליפוביץ בספר המצויר (בגרמנית) "איך מצאו החיות את הדרך לתיבה" (2004): היונה מירה עפה להזהיר אותם מהמבול ולספר על התיבה שבנה נח, אבל רוב החיות עסוקות בעניינים אחרים. בדרך כלל לא עשו המחברים שימוש בחומר המדרשי, אולי משום שראו בו חומר בעל אופי אגדי מדי, שגם עוסק בעניינים שאינם מתאימים לקורא הצעיר, ובראש וראשונה תיאור החטאים. יוצא דופן הוא "המבול" מאת דבורה עומר (1982), העושה שימוש בחומר המדרשי, וגם אקטואליזציה שלו (המלאכים שייכים ל"גדוד הצנחנים של השמים"). באופן הזה פטרו המחברים את עצמם מן הצורך להסביר את טיבם של החטאים, להתייחס לחומרת העונש, וכמובן, מתיאורי הבעתה והאימה. רק בעיבודים שנועדו לציבור הקוראים הצעיר הדתי מתוארים בהרחבה החטאים, הלעג והבוז. ב"ספורי המקרא לילדים" מסתפקים רבניצקי, ביאליק ושל' בן-ציון (1939) בהבאת הפסוק: "ואמר אלהים לנח קץ כל בשר בא לפני כי מלאה הארץ חמס והנני משחיתם את הארץ". בני האדם היו חוטאים ורעים, חורז אפרים סידון, ו"העולם כולו מלא אכזריות ופשע", ולכן, כשגילה אלוהים שהעולם שקיבל הוא אכזר ורע, החליט להשמיד כל מה שברא". מייקל פלנדרס מסתפק בנח, המבול ותיבת החיות (נוסח עברי: אברהם יבין, 1977) בדברי אלוהים כי רצה לעשות עולם טוב "והנה הוא כל כך רע. / רק חטאים ושחיתות יש בו / רק החמס בו שורר. / את מין האנוש הבה נשטוף נא / לפני האדמה נטהר".

מאיר שלו מזכיר את בני אדם הלועגים לנח: "ממה יש לנו להנצל? מקצת גשם? והם הראו עליו באצבע ולגלגו: 'נח, נח, בראש אין לו אף טיפת מוח'". בעיבוד לפעוטות של אוריאל אופק, גשם היורד בחוץ, "ממש מבול!" משמש עילה לאב לספר לבנו את סיפור המבול כדי להרגיעו ש"מבול שני לא ירד עוד על הארץ". ברוב העיבודים נעלמת הארכה שנתן אלוהים לבני האדם לחזור בתשובה. בספרם של ליז וג'ים קופלסטון (Copelstone), "המיטה של נח", נהפך סיפור המבול למעין סיפור-ערש. מרחיק לכת במיוחד בחוסר הרגישות שלו הוא העיבוד לגרמנית של תומס ארנה (Erne) מ-1995, שלפיו האל המקראי - כמו האל אנג'ליל בסיפור המבול המסופוטמי אתרח'סיס - ראה שבני האדם רבים זה עם זה, ודי היה בכך כדי שימאס בהם ויגיע למסקנה שטעה כשברא אותם. ואשר לעופות, אותם החליט להשמיד כי הפריעו לו בשמים.

דומה כי עיקר עניינם של המחברים הוא לספר מחדש עד זרא את הסיפור המקראי בלשון פשוטה, הרבה פעמים בחריזה מגושמת, ופה ושם - בעיקר בכל הנוגע למתרחש בתיבה - לגלות לפעמים דמיון

יצירתי במלאכת הרחבתה של העלילה. כך הפך המיתוס על השמדת הבריאה בידי הבורא לסיפור חביב, לפעמים הומוריסטי, מלווה באיורים צבעוניים, על קשיש נחמד ("סבא נח"), אשתו, שלושת בניו, נשותיהם, וביבר צף של יצורים, המכיר לקורא הצעיר את עולם החי. אבל חלילה מלעורר ספקות, להטיל מורא או להעביר מוסר השכל.

למרבה הפלא, ביטוי נדיר ותמים של תמיהות על חרון האל, המבליע ספקות באשר לחומרת העונש, ומגלה חמלה על הנידונים לכליה, נמצא לא במדרש, בפרשנות ובהגות, אלא מפי עוללים. במדור "הבל פיהם של תינוקות", שהופיע בכתב העת "גננו" ב-1929: אחד מילדי הגן שאל את הגננת: "למה 'הרג' ה' במבול גם את הילדים הקטנים והם עוד לא היו רעים?", וילד אחר קרא: 'נח לא היה צדיק, הוא היה רע!' 'למה שראה' איך הגשם יורד על הילדים הקטנים והם בוכים הוא לא הכניס אותם אל התיבה".